

POSTVARENJE SVIJESTI

džemal sokolović

Samo je umna svijest jedino predmetna i praktička. Umnost obezbijeđuje svijesti ne samo njen prevazilaženje u nepredmetnom obliku idealizma, nego i prevazilaženje nepraktičkog karaktera kontemplativnog materijalizma. Ummo je samo ono mišljenje koje se ne odriće sama sebe samo zato da ne bi bilo apstraktno, niti se ozbiljuje da bi ukinulo samo sebe, nego u jedinstvu sa zbiljom potvrđuje umni karakter zbilje, ali i vlastiti zbiljski karakter. Mišljenje, je potrebno da proizlazi iz samog sebe iz istog razloga iz kojega je zbilji potreboano takvo mišljenje: da bi bio uman, kao i mišljenje, a ne profan, kao i mišljenje koje ne proizlazi iz sebe, realitet mora proizći samo iz svijesti koja je umna. A kao što rekosmo, samo umna je svijest i praktička i predmetna, i zato se samo svijest koja nije isto što i realitet, niti je nijema data, nego je od realiteta nešto različito, može djelatno i predmetno odnositi prema zbilji i biti nijena mogućnost. Tek tako svijet postaje uman. I zato je umnost svijesti prije svega svjetovni interes. A profanim ovaj svijet postaje kada je rezultat svijesti koja nije ništa drugo do njegov vlastiti rezultat, kada je rezultat sebe sama.

Tradicionalno je mišljenje, pa tako i ono filosofsko, tek u novije doba ustuknuo, ali još ne sasvim niti će tako brzo, pred kritičkom filozofijom koja, za razliku od dogmatske, uviđa da nije ništa odvojeno i neovisno od zbilje, upravo zato jer je došla do spoznaje da zbilja nije ništa odvojeno i neovisno od nje, datost kojoj je subjekt izvan čovjekove svijesti (bog itd.). Kritička filozofija jest nešto različito od svijeta predmeta, nešto drugo, ali baš zbog toga, kao nešto što nije sveobuhvatno, nego samo djelomično i zato zavisno, ona je *neodvojiva* od predmetnog svijeta, nešto isto, tj. samo momenat jednog i zato istog jedinstva. Ummo jedinstvo svijesti i svijeta djelatnost je njihovog samostalnog nastajanja. Predmetnost, kao egzistencija jednog u drugom, svijesti u svijetu i obrnuto, pokazuje se, dakle, ovdje neposredno kao djelatnost, praksa nastajanja i svijeta i svijesti, kao samostalnih momenata istog, cjeline. Jedinstvo, predmetnost, povezivanje svijeta i svijesti o tom svijetu, njihova nastajanje. Jednim, djelatno je samo dotle dok apsolutnog, apstraktogn jedinstva tih momenata nema. Prestajući biti različiti međusobno i mišljenje i predmetni svijet, kao Apsolutno jedno, ne ka jedinstvo, nego kao ne-jedinstvo, prestaju biti djelatni. Ustav je njihova jedinstva njihova različitost; ustav je njihovog međusobno djelatnog odnosa njihovo jedinstvo, uzajamna potrebnost, predmetnost. To bi htjela moderna kritička svijest uopće, filozofija posebno. Što za *djelatni* karakter svijesti znači jedinstvo, ukidanje kako supremacije tako i apstraktogn jedinstva, svijesti i zbilje, a zatim što za to jedinstvo, predmetnost, znači djelatni karakter svijesti, lapidarno je izrazio Lukács: »Posve općenito govoreći, time za filozofiju nastaje tendencija da postigne koncepciju subjekta koji se može zamisljati kao proizvoditelj (Erzeuger) totaliteta sadržaja. I

opet, govoreći posve općenito, čisto programatski, odatle proizlazi potreba: pronaći i pokazati jedan nivo predmetnosti, postavljanja predmeta, gdje je dvojina subjekta i objekta (dvojina mišljenja i bitka samo je specijalan slučaj ove strukture) ukinuta, gdje se subjekti i objekti podudaraju, identični su.⁵⁾ *Predmetni karakter svijesti*, to da svijest nije puka faktičnost koja i zbilju uzima kao nešto faktično, te otuda i nije u stanju da se prema zbilju uopće odnosi, zahtijeva upravo od zbilje da se ukinje kao datost i potvrdi vlastiti predmetni karakter, potvrđujući upravo tako predmetnost same sebe, svijest. Predmetnost, ono jedinstvo koje nadilazi dvojину subjekta i objekta, polazeći od »identičnoga subjekta-objekta« (Lukács) zahtjeva da se »svaka danost pojmi kao proizvod toga identičnoga subjekta-objekta, svaka dvojina, pak, kao izvedeni specijalni slučaj toga prajedinstva.⁶⁾

Jedinstvo subjekta i objekta, svijesti koja stvara i svijeta koji nije datost neovisna od svijesti, jeste *djelatnost*.⁷⁾ Lukács na ovo isto upozorava u Fichtea: »Stoga uopće nije tako beznačajno, kao što se nekih čini, da li filozofija polazi od neke činjenice ili od činjeničnoga djelovanja (Tathandlung) (tj. od čiste djelatnosti koja ne pretstavlja objekt, nego ga sama proizvodi, i gdje, dakle, *djelovanje* neposredno biva *djelom*). Ako ova polazi od činjenice, onda se postavlja u svijet bitka i konacnosti, pa će joj biti teško da odate nade neki put do beskonačnoga i nadosjetljnoga; ako polazi od činjeničnoga djelovanja, onda ona upravo stoji na onoj tački koja povezuje oba svijeta i s koje se jednou pogledom mogu pregledati.⁸⁾ Tražeći od filozofije da bude praktička, djelatna, Fichte, u stvari, traži da se filozofija kao *djelatnost* pretvoriti u filosofsko *djelo*, tj. da njen proizvod, zbilja, bude filosofski, dakle — umna. Umjesto »kontemplativnog subjekta spoznaje« kritička svijest, prije svega kroz filozofiju, predmetnost koje je nijena priroda, izražava u modernom dobu zahtjev za praktičkim subjektiom-objektiom spoznaje, koji se ukida kao nepredmetni subjekt time što se praktički proizvodi kao vlastiti objekt.

Svijest koja ne shvata datost kao takvu, ne shvata objekt kao svoj predmet, ne može niti shvatiti datost same sebe, tj. to da ni sama, čak i u svojoj uobraženoj odvojenosti od svijeta, nije vlastiti proizvod, nije samom sobom proizvedeni objekt, nego objekt koji je dat, proizведен zbiljom, svijetom stvari koje su samo subjektivno objekti, objekti samo za svijest, a, u stvari, subjekti koji i svijest postavljaju kao svoj objekti. Struktura postvarene svijesti samo je slika datosti svijeta stvari.

Mi ćemo se prvo posvjetiti otkriću objekta postvarenja — dakle, postvarenoj svijesti.⁹⁾ Raspravljeni o postvarenju svijesti, prije bilo kakve rasprave o postvarenju uopće, neophodno je iz sljedećeg razloga. Naime da bi se došlo do svijesti o postvarenju, otkrijući kao takvo, treba se prethodno osloboditi postvarenja svijesti, koje, kao i svaku drugu ukidanje postvarenja, počine njenim otkrićem kao postvarene svijesti. Iz postvarenje strukture svijesti nemoguće je objektivizacija postvarenja, tj. odnos prema postvarenju kao nečemu objektivnom, nečemu različitom od svijesti; svijest se može odnositi prema postvarenju samo kao prema nečemu strukturalno od nje različitom, dakle, samo ako sama nije postvarena, tj. postvarenim subjekti spoznaje ne može doći do samospoznaje sve dotle dok je njegova svijest proivod, datost, posljedica, pulki objekt zakona što vladaju u svijetu stvari. Postvarene svijesti, koja se ovdje pokazuju kao objektivni rezultat, dvostruko se može javiti: a) kao *naivna* svijest (magija, religija, ali i filozofija koja tek počinje da se izdvaja iz religije), koja je nesvjesni proizvod objektivnog svijeta o kojem još nema neposrednu spoznaju i b) kao *kontemplativna* svijest (dogmatska filozofija, iznad svega pravo, moral, ideologija u svo-

jim partikularnim građanskim oblicima, nauka u svom tzv. scientističkom, puritan-sko-naučnom, tj. vrijednosno-etički neutralnom obliku itd.), koja neposredno spoznaje spoljašnji svijet, ali koja se prema njemu ne odnosi umno, tj. praktički i predmetno, već nekritički, nedjelatno i nepredmetno. Kontemplativna svijest je tek pravi, razvijeni oblik postvarene svijesti koja, kroz sve svoje stepene (pozitivistički funkcionalistički, strukturalistički), dokazuje da se i sama mijenja, napreduje ka višim stupnjevima postvarenja, samo utoliko ukoliko napreduje postvarenje svijeta iz kojega neposredno proizlazi. Moderna kritička svijest nastoji da se postavi prema realitetu drugačije nego što je to činila religijska svijest, ili racionalizirani funkcionalizam, na primjer.

Descartesovo *cogito, ero sum* ovdje treba shvatiti u sklopu novog dala moderne filozofije koja više ne shvata svijet kao nešto dato, neovisno od svijesti, nego ga nastoji učiniti vlastitim proizvodom. Taj »koperničanski obrat« je i u osnovi ovih Descartesovih riječi. Svijest ovdje ne treba shvatiti kao dokaz našeg postojanja, našeg bivstva. Sto je onda dokaz postojanja naše svijesti? Bilo bi isuviše jednostavno ako je Descartes htio ubijediti nas da jesmo zato što mislimo; obrnuto, mi mislimo zato jer jesmo. Bivstvo je naše dokaz naše svijesti. Mi jesmo zato što mislimo, ali samo zato jer jesmo. To jest, dokaz naše svijesti mi sami. I zločinac misli, ali on ne pruža dokaz svoga mišljenja, izuzev sebe kao negativan dokaz, dokaz iz kojega zaključujemo suprotno, tj. da ne mislim. On, prema tome, nije, osim što jest zločinac. Naš dokaz, dokaz našeg bivstva jeste naše *cogito*, ali ergo tog *cogito*, ono iz čega slijedi dokaz da mislimo, jeste naše bivstvo, dakle to u što se pretvorilo naše mišljenje. *Misli i biti* ne stoje samo u uzajamnoj uzročno-posljedičnoj vezi, nego misli i jeste biti, kao što i biti nije bez misli. Svijest, ako hoće da je umna, mora biti praktička, tj. u svom ozbiljenju nalaziti dokaz vlastite umnosti. Svijest jest ako jest, a jest samo ako je *nešto drugo do ona sama* — zbilja. Najneposredniji i najočigledniji dokaz naše svijesti, ono zbiljsko svijesti, ono biti našeg mišljenja, jesmo mi sami. Utoliko ukoliko smo njeni djeli, svijest jeste djelatna, a mi umni. Ljudsko biće jeste svijesno biće, ali samo utoliko ukoliko svijest, iz njenog apstraktogn bivstva, bivstva za sebe, prevdoli u sebe samo kao njenon konkretno, predmetno bivstvo, bivstvo za nas ili po sebi. Dokaz naše umnosti jesu naša djela, a ne naše ideje uzete same za sebe; a, prije svega, mi sami kao djela, kao samodjelatna bića, dakle, kao djelatnost koja postaje djelom. *Cogito, ergo sum*, prema tome, moramo prevoditi sa: *jesam, dakle, umam sam*. Nedjelatna, apstraktina svijest, u bilo kojoj formi, nije umna svijest, nego »predmetnu istinu«, nego je *stvar* koja je *data* svijetom izvan nas. Ona se pretvorila u *objekt* koji Mazohistički dozvoljava spoljašnjem svijetu da njome manipulira.¹⁰⁾ Oblik postvarene svijesti koja predano služi gospodarstvu spoljašnjeg svijeta i najviše doprimosi njegovu postvarenju jeste *pravo*. Kao oblik pozitivne svijesti, pravo je najneposrednije dato društvenim bitkom, od njega se ne razlikuje. Iz tog identiteta i ne može proizći drugačiji odnos prava prema društvenom bitku nego kao datosti, kao status quo koji treba afirmirati kao pozitivno. Pozitivno pravo je negativno; da bi pravo bilo zbiljski pozitivno, ono bi morsalo biti negativno pravo, kritičko pravo koje negira *status quo*. Riječi su bili oni trenuci u istoriji prava u kojima je neki zakon išao ispred vremena u kojem je nastao.¹¹⁾ Pa čak i kada se to događalo, pravo je, najčešće, opet ostajalo kontemplativno, neangažirano, nekritičko, nedjelatno i nepredmetno spram društvenog bitka. Ne bi uzalud Voltaire uživknuo: »Spaliite vaše zalkone i napravite nove! Odakle uzeti nove? Iz uma!¹²⁾

Nepredmetna svijest jest postvarena. Njeno postvarenje je proizašlo iz nepredmetnog svijeta, čije je postvarenje (svijet je postvaren čim je nepredmetan) opet proizašlo iz nepredmetnog odnosa svijesti prema tom svijetu. Predmetna svijest i ne može proizći iz nepredmetnog svijeta; do svoje predmetnosti svijest dolazi opredmećenjem koje je samo njen ozbiljenje, a ovo je opet, s jedne strane, opredmećenje spoljašnjeg svijeta, a s druge, potvrda predmetnog sadržaja svijesti. U svakom slučaju, bilo da se radi o postvarenju svijesti ili postvarenju uopće, u pitanju je odsustvo predmetnosti, jedinstva, totaliteta. Ukiđanje postvarenja, tj. opredmećenje svijesti, uspostavlja to narušeno jedinstvo, totalitet.

U spoznaji postvarenja bilo je neophodno poći od postvarenja u sferi svijesti, a za spoznaju postvarene (kontemplativne) strukture svijesti bilo je neophodno otkriti predmetnu (praktičku) strukturu svijesti. Govoriti o postvarenju uopće, otkriti što znači *stvar* (*res*, lat. — *stvar + facere*, lat. — činiti = postvarenje), nije moguće ako se nema u svijesti pojma *predmeta*, *predmetnosti*, dakle, onoga što stvar, postvarenje *nije*. Govoreći o predmetnom karakteru svijesti već smo došli do toga da do predmetnosti svijest dolazi tek kada a) ukine sebe kao samosvjjest, kao absolut, kao *subjekt* koji se prema spoljašnjosti odnosi samo tako što je ukida, ne priznajući, dakle, tom svjetu izvan sebe njegov zbiljski karakter, tj. priznajući mu samo karakter objekta, i b) kada ukine sebe kao puku datost, proizvod spoljašnjeg svijeta, sebe kao pozitivno mišljenje, kontemplaciju, kao *objekt*. I svijest kao subjekt i svijest kao objekt nepredmetna je, nezbiljska svijest, jer nema ono drugo same sebe, nego je uvijek ili samo subjekt ili samo objekt, a nikada identični subjekti-objekti. U oba slučaja radi se o postvarenju svijesti. Samo što je u prvom njen postvarenje *neposredovano*, neposredno subjektivno dato, dok je u drugom *posredovano*, objektivno dato subjektom koji stoji izvan svijesti. U prvom slučaju, kada se čovjekova svijest postavlja prema spoljašnjosti kao subjekt, kao gospodar, čovjek se i u svojim realnim odnosima prema zbilji, prirodi, postavlja kao subjekt „gospodar“, tj. privatni čovjek, a prirodu shvata samo kao objekt gospodarstva, tj. jedino kao privatnu svojinu. U drugom slučaju, kada postvarena struktura svijesti postoji kao objekt neovisan od čovjeka, svijest je samo puko sredstvo jedne

fatalističke sile koja stoji nad čovjekom i preko svijesti, determinirajući je u svim njenim oblicima, određuje i realno čovjekovo ponasanje u društvu i spram prirode.

Nije uopće teško zaključiti da su ova dva oblika postvarenja svijesti samo pretpostavka jedan drugog, samo momenti postvarenja kao jedinstvene datosti. To jest, svijest se postvarene, postaje stvar, proizvod određen objektivnim tokom zakona koji vladaju neovisno od volje spoznajnog subjekta, samo zato jer se sama prema predmetnom svjetu odnosi na nepredmetan način, uzima ga kao stvar, objekt. Postvarenje svijesti, prema tome, samo je posljedica zbiljskog postvarenja, a ovo je, kao što smo to u nekoliko navrata ponovili, moglo istorijski proizći iz nepredmetnog, apstraktivnog karaktera svijesti. To jest, da bi struktura postvarene svijesti došla do onog svog stepena u kojem je data postvarenjem što vlasta u zbiljskom životu, svijest je prethodno moralna sama biti postvarena u jednom drugom strukturalnom obliku (subjektivnom) da bi uopće mogla proizvesti postvarenje društvenog bitka.

Ukiđanje postvarenja svijesti, kao koničnog i radikalnog oblika postvarenja, nije, međutim, i konačno i radikalno ukiđanje postvarenja, nego samo prvi korak i pretpostavka opredmećenja svijesti, a slijedi u ukiđanju postvarenja uopće, postvarene društvene i antropološke egzistencije čovjeka. Bez obzira što je *postvarenje* počinjalo i završavalo postvarenjem svijesti, *ukiđanje postvarenja* samo počinje, ali ne i završava ukiđanjem postvarenja svijesti; ukiđanjem postvarenja svijesti, tj. njenim opredmećenjem, tek počinje praktičko ukiđanje postvarenja.

Preladavanje postvarenja svijesti moguće je samo ukiđanjem svijesti u njenom obliku subjekta ili objekta. Kao što se u vlastitoj svijesti čovjek odnosio kao subjekt prvo bitno, da bi se kasnije taj subjekt preobratio u puku datost, proizvod spoljašnjeg svijeta, objekt, tako se i u svojim zbiljskim odnosima, prema prirodi, drugim ljudima i proizvodima vlastite djelatnosti čovjek prvo bitno odnosio kao subjekt, kao gospodar, kao Apostol, da bi se kasnije preobratio u puku objekt manipulacije, slugu koji sluša i savjetuje bezličnog gospodara kako da njime upravlja.

Postvarenje svijesti je kroz istoriju ljudskog mišljenja doživljavalo različite transformacije, ali se uvijek kretalo na relaciji između krajnosti apsolutnog subjekta i suprotne krajnosti — objekta koji u služenju subjektu traži vlastitu svrhu, tj. od samosvjjesti do masovne (*massa*, lat. — tijesto, gruda) svijesti. Autoritarnost samosvijesti nužno rezultira ideološkim totalitarizmom masovne svijesti; svijest koja do ugleda (*auctoritas*, lat. — ugled), tj. do toga da se drugi na nju ugledaju, ne dolazi snagom svoje valjanosti, nego isključivanjem svakog drugog oblika svijesti (mišljenja), nužno rezultira uspostavljanjem tog posebnog oblika svijesti kao *općeg, sveobuhvatnog* (*totus*, lat. — sav, opći, sveobuhvatni). Autoritarna svijest, samosvijest, samo je pretpostavka totalitarnog karaktera masovne svijesti. Automatarna i totalitarna svijest su, svakako, samo surrogati autoritativne i totalne svijesti; tek autoritativna svijest može postati u *totalna*.

Masovna svijest, kao oblik objektivizirane svijesti, također se javlja na različitim stupnjevima. Kao što je u mehanici masa mjera intertnosti tijela u odnosu na silu koja na njega djeluje, tako je masa, masovnost, mjera intertnosti, ili objektnosti svijesti u odnosu na sile u uticaju što dolaze spolja, iz društvenog bitka ili nekog posebnog oblika svijesti. Masovna svijest je kao tijesto koje ne pruža nikakav otpor, inertno je, kada u nj upremo prstom. Kao što u tijestu ostaje rupa, praznina, tako i u masovnoj svijesti ostaje praznina poslije nekog spoljnog uticaja.

Svi su oblici fašističkih ideologija razvili masovnu svijest do drastičnih formi, ali zbog toga ne treba kriti da blaži oblici masovne svijesti počivaju na istim osnovama nekritičnosti, konformizma, kvijet-

zma, inertnosti itd. Ovaj progres u postvarenju u sferi mišljenja samo je, međutim, odraz progresa u postvarenju društvenog i antropološkog bitka, tj. odraz radikalizacije postvarenja u zbiljskim odnosima čovjeka s drugim ljudima, ali i s prirodom uopće. U stvari, u onoj mjeri u kojoj imamo pravo reći da je transformacija postvarene strukture svijesti odraz postvarenja izvan svijesti, s istim pravom bismo mogli tvrditi i obrnuto. Bilo kako bilo, postvarenje društvenog i antropološkog bitka ide istim onim povijesnim tokom kao i postvarenje svijesti: tj. od subjektivne do objektivne krajnosti. Kao i u sferi svijesti, čovjek je i u svojim zbiljskim odnosima, s drugim ljudima i prirodom, prvo bio subjekt, a tu spoljašnjost priznavao samo kao objekt, da bi se zatim preobratio u puli objekti tog ospoljenog svijeta stvari. Ovo se potpuno može razumjeti na razlici koju je Marx uočio između kapitalista i svih pretodnih istorijskih oblika privatnog čovjeka. Privatni čovjek, zgrtač blaga, vlasnik privatne svojine, jeste subjekt, gospodar svijeta stvari koje posjeduje. Njegovo zbiljsko gospodstvo, njegova zbiljska subjektivnost, još je uvijek prerađena i adekvatnom svijescu o sebi kao gospodaru, subjektu, kao stvari „za sebe“; njegov zbiljski subjektivni odnos prema društvenom bitku, kao što je bio, na primjer, odnos robovlaska prema robu, kao objektu, samo je odraz, posljedica svijesti privatnog čovjeka — samosvijesti, kao svijesti koja ništa osim sebe ne može priznati za subjekt i ništa izvan sebe spoznati osim kao objekt. „Ali, kaže Marx za zgrtača blaga, tog privatnog čovjeka uopće, što se u ovoga ispoljava kao individualna pomama, u kapitaliste je posljedica društvenog mehanizma u kojem je on samo pokretni kotač. Razvita kapitalistička proizvodnja čini nužnim neprekidno povećanje kapitala plasiranog u neko industrijsko poduzeće, a svakom individualnom kapitalističkom konkurenčiju nameće unutrašnje zakone kapitalističke proizvodnje kao vanjske primudrene zakone.¹⁰⁾ A ovaj isti gubitak subjektivnosti kapitaliste, njegovo pretvaranje u točak koji služi od njegove volje neovisno zakonima proizvodnje, Lukács je izrazio riječima da i on, kapitalista, više »ne postupa, nego s njime postupa.¹¹⁾

NAPOMENE:

¹⁾ Objasnjavajući nastavak „moderne kritičke filozofije“, Lukács parafrasira Kanta koji u *Kritici čistoga umu*. Beograd 1958, str. 68, govoreći o „koperničanskom obratu“, kaže: „Do sada se pretpostavljalo da se svna sa spoznaja mora ravnatи prema predmetima... Stoga valja jednom pokušati nećemo li sa zadačama metafizike bolje uspijevati ako pretpostavimo da se predmeti moraju ravnatи prema našoj spoznaji...“ Isto to izražava i Lukács: „Drugi riječima, moderna filozofija postavlja sebi problem da svjet više ne uzima kao nešto nastalo nezavisno od spoznajnoga subjekta (npr. od boga stvoreno), nego, naprotiv, da ga pojmi kao vlastiti proizvod.“ *Povijest i klasična svijest*, Naprijed, Zagreb 1970, str. 183-4.

²⁾ Lukács, ibidem, str. 198.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Ibidem, str. 199.

⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ Marxova pisma Rugeu iz 1843. godine, u knjizi *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb 1967, str. 53: „Dakle, naše geslo mora biti: reforma svijesti ne pomoći dogmi, nego pomoći analize mistične, samo sebi nejasne svijesti, pojavljivala se ona religiozno ili politički. Tada će se vidjeti da svjet već odavno sanja o predmetu kojega sâm treba biti svjestan da bi ga stvarno posjedovao. Tada će se pokazati da se ne radi o velikoj misaonoj crti između prošlosti i budućnosti, nego o izvršenju misli prošlosti. Napokon će se pokazati da čovječanstvo ne započinje nikakav nov posao, nego svjesno izvršava staru posao.“

⁷⁾ Uporedi: „Vlastito njihovo društveno kretanje ima za njih oblik stvari, pod kontrolom kojih stoje, umjesto da oni njih kontroliraju.“ K. Marx, *Kapital*, I, str. 40, citirano prema G. Lukács, ibidem, str. 205.

⁸⁾ „Pravo je nužna posljedica privatnog vlasništva... Nije malo broj slučajeva u historiji da su se izmjenjivale na vlasti razne klase i da su mijenjani politički oblici, ali je većina pravnih načela, pa čak i normi, ostajala nepromjenjena.“ Rāmsko pravo je, ističe Jovan Mirić, još i danas osnov mnogih pravnih sistema. *Interesne grupe i politička moć CAPS*, Zagreb 1973, str. 51-2.

⁹⁾ Citat: Bergbohm, *Jurisprudenz und Rechtsphilosophie*, str. 170. Citirano prema G. Lukács, ibidem, str. 179.

¹⁰⁾ K. Marx, *Kapital*, I, Kultura 1947, str. 521.

¹¹⁾ Lukács, ibidem, str. 212.

